

D. SZEMZŐ PIROSKA

Kiadástörténet és irodalomtörténet

1881. július 26-án VAJDA János a következő levelet intézte az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT.-hez:

„Az Athenaeum Igazgatóságának.

A szerelem szótára cím alatt francia német források után, körülbelül a hasonló című francia mintára, az Athen.-kiadásában megjelenő művekhöz hasonló kiadásban, legalább tizenöt ívnyi terjedelemben, szándékom könyvet állítani össze, a címlapon nevemnek mint szerkesztőnek vagy összeállítóknak kitételével; s azon hitemben, hogy ezen, a minden rendű és nemű ifjúság, egyáltalán az olvasni képes összes nagy közönség előtt kedves könyv legtartósabb és legszélesebb elterjedésre számíthat, kész vagyok annak kiadási és elárúsítási jogát az Athenaeum társulatnak egyszer mindenkorra átengedni; a kézirat átadásakor kifizetendő 350 olv.: háromszáz ötven forint tiszteletdíj fejében. A kéziratot még ez évben átadom. Az utolsó revisio átolvasására magamat kötelezem, nemcsak de sőt e jogot magamnak követelem, azonkép a szokásos tíz darab szerzői tiszteletpéldányt is.

A t. igazgatóságának választát kérve, vagyok

hazafiúi tisztelettel

Budapest, július 26-án 1881.

Vajda János¹

Az ajánlatot az Athenaeum azonnal elfogadta, minthogy a könyvet 1882-ben az alábbi belső címlappal megjelentette: *A szerelem szótára és kalauza. Szólamok, kifejezések, bókok; történelmi, hitregei adalékok általán; a szerelemre vonatkozó ismeretek gyűjteménye; annak különféle viszonyaira alkalmazott levelezési mintákat és a házasságra vonatkozó életelveket, tanácsadásokat tartalmazó függelékekkel. Hazai és külföldi források után összeállította V. J. Budapest, 1882. Az Athenaeum R. Társ. kiadása.*² A 315 lapra menő munkát az író és a kiadó előszava vezeti be, amely szerint a szerelmes ifjúság a költők és a tudósok leghálásabb közönsége, fogékonyságuknál fogva velük lehet és kell megkedveltetni minél szélesebb körben az olvasást s ezáltal „előmozdítani a tömeg értelmi színvonalát, oly nemes cél, melyre nálunk inkább kell törekedni íróknak és kiadónak, mint a már előhaladottabb nyugati nemzeteknél: e szempontok már elégséges magyarázatát és indokolását adják a célnak, mely a mű szerkesztője és kiadója szemé előtt lebegett.” A jó ízlést, az általános műveltséget terjesztő népszerűsítő irodalom művelését tekintik a legfontosabb feladatuk-

¹ A levél az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található.

² VAJDA az Athenaeummal először 1872-ben került kapcsolatba, amikor a Kisfaludy-Társaság gondozásában kiadta *Kisebb költemények* c. válogatását (252 l.); 1878-ban ugyancsak az Athenaeum jelentette meg *Hítágazatok* c. politikai röpiratát QUINTUS álnéven (47 l.); *A szerelem szótárával* lezárult e kiadóval való kapcsolata.

nak — francia minták után ugyan³ — a polgárosodás fokán levő magyar közönség számára.

A mű derekát a 128 lapra terjedő ún. szerelmi szótár alkotja, amely alfabetikusan tárgyalja az ember szerelmi, házassági életében előforduló érzelmi mozzanatokot: például gyűlölség, hűtlenség, keserűség, szakítás stb. A költő éppen ezt a szótárrészt használja fel költeményeknek, a hitregék alapján a görög érzelmi élet eszményeinek a beszövéseére, mert szerinte „a szerelemben van az élet költészete, a szerelem korszakában a legfogékonyabb az emberi lélek a költészet szépségei iránt”; ez a rész hivatott a társadalom legszélesebb, olvasni tudó rétegében emelni a társalgás hangjának finomságát, megszerettetni a költészetet. E szempontnál merül fel VAJDA e művének műfaji kérdése.

Amennyiben csupán a XIX. század kiadását tekintjük, majdnem mind-egyik kiadónak vidéken, fővárosban van „levelező könyve”, „közönséges levelezője”, „minden alkalmi köszöntések könyve”, „házi titoknok”, „hölgyek titkára” stb.⁴ A század elején különösen a német—magyar, magyar—német levelező könyvekre volt a német, illetőleg magyar nyelven beszélő közönségünknek szüksége, hogy a levélminták segítségével megkönnyítse magának a magán- és a hivatalos érintkezést. E könyvek bizonyos fokig a nyelvtanulást is támogatták, és az elmagyarosodásban, asszimilációban is szerepet játszottak. Velük párhuzamosan alakult ki a VAJDA János-féle típus, amely csupán a magánérintkezést szolgálja, mégpedig az érzelmi életre korlátozódva és ott is egyedül a szerelem vonatkozásában; ha ezt a típust tekintjük, a XIX. századtól majdnem mindegyikben található némi aforisztikus elmélkedés a szerelemről, ehhez kapcsolódnak hazai nagyobb — sokszor kisebb — lírikusaink szerelmi lírájából kölcsönzött versidézetek: gyakran egy-egy strófa vagy rövid egész versek. Előfordulnak külföldi lírikusok is:

³ A francia minta valószínűleg a Budapesten 1879-ben Lampel—Wodianernél megjelent Arthur de CONDÉ: *Le petit français comme poète de famille et de déclamateur. Nouvelle collection complète de compliments et de bouquets pour le jour de l'an et les fêtes en poésie et en prose . . .* (278 l.)

⁴ Példaként kiragadjuk: *Legújabb meg bővített és megjavított magyar—német levelező könyv.* Pest, 1816, TRATTNER. 500 l. 8r. (Üzleti és érzelmi levelek. Alt. útmutatások. Aforisztikus gondolatok a szerelemről.) — FARKAS Elek—KÖVY István: *A pesti és budai házi secretárius, vagyis: a közönséges élet akármely helyezetésében megkívánható levelezésre példák.* Végére a magyar válog. emlékkönyvekbe való versek. Egy geográfiai szókönyvvel bőv. kiadás. Pest, 1830, WIGAND Ottó. 404 l. (A két KISFALUDY, BERZSENYI, BATSÁNYI, KISS János, SZENTJÓBI, KÖLCSEY, VITKOVICS, VERSEGHY költeményeivel.) Ugyancsak e társszerzők 1835-ben HECKENAST Gusztávnál — WIGAND sógoránál és egyben utódánál — adnak ki *A legújabb magyar—német házi titoknok* címmel 500 l. terjedelemben közéleti, kereskedelmi, tiszti és szerelmi levelezőt emlékkönyvi versekkel. STAUT József: *Közönséges levelező.* Kassa, 1835, WERFER Károly. 612 l. 8r. BAUMANN K.: *Allgemeines Gratulations und Complimentirbuch. Anhang eine Sammlung anziehender Declamationsstücke aus den neuesten Dichtern.* Pest, 1839, HECKENAST Gusztáv. 334 l. Minden alkalmi köszöntések és szavaltai s emlékkönyvi költemények; próbatélel beszédek. Minden viszonyi levelek s különféle írásbeli föltevények: nyugtatóványok, téritvények, kötelezvények sat. az ifjúság számára. Irta és részint gyűjté és módosítá STANCSICS Mihály. Pesten, 1841, EGGENBERGER József és fia akad. könyvtár 128 l. 16r. FARKAS Elek: *Legújabb házi titoknok.* Pest, 1856, HECKENAST Gusztáv. 336 l. 8r. *Házi titoknok.* Pest, 1871, KILIÁN, VERŐCZI Sándor: *Legújabb levelező könyv.* Pest, 1871, HECKENAST Gusztáv 160 l. (A kiadó hangsúlyozza, hogy a magyar nép számára, vagyis az elmagyarosodó pesti, ill. hazai közönségnek a családi és közéletben előforduló levelek. *A Közhasznú családi könyvtár sorozatában jelentette meg.*) CSONGOR Béla: *Legújabb, legteljesebb levelező könyv.* Bp. 188? RÉVAI. 271 l.

legtöbbször németek. VAJDA 1861-ben már megjelentetett egy *Hölgyek titkárát, vagyis legújabb levelezőkönyvet nők számára . . . szerelmes levelekkel . . . emlékkönyvbe való válogatott versekkel, a keleti virágnyelv magyarázatával s betűrendbe szedett szótárával*; közölte a virágok jelentését, hozta neves emberek, írók, írónők válogatott leveleit (pl. PETŐFI, KÁRMÁN), életbölcseelkedő írásokat, főleg amiket nőkről írtak, végül nem mellőzte a nő egészségére, szépsége ápolására, fenntartására vonatkozó gyakorlati tanácsokat sem. A könyv névtelenül jelent meg, KOMLÓS Aladár meg is jegyzi szép és alapos VAJDA-monográfiájában, hogy először BÓKA László sorolja a név nélkül megjelent művet a költő művei közé.⁵ BÓKA így ír erről: „1860-ban szerződött Heckenast Gusztávval egy *Hölgyek titkára* című szerelmi levelezőkönyv szerkesztésére. A szerződésre 1872. december 25-én Heckenast sajátkezűleg jegyezte rá: Von der Umarbeitung der 3. und folg. Auflagen ist J. Vajda mündlich zurückgetreten.”⁶ Tehát e munka HECKENASTnál — aki, mint már láttuk, szívesen volt gazdája e műfajnak — két kiadást is megért, továbbiakat VAJDA, akkor már a *Vasárnapi Újság* és politikai melléklapjának: a *Politikai Ujdonságok*nak a munkatársa, nem vállalt. Sem BÓKA, sem KOMLÓS nem foglalkoznak a *Hölgyek titkárával*; BÓKA csupán azért említi, hogy VAJDA e korszakának nagy termékenységét még ilyen tárgyú írásával is példázza. Említi temérdek cikkét a *Magyar Sajtóban*, *Nővilágban*, arra azonban nem is gondol, hogy a *Hölgyek titkárának* szerzője egyben a HECKENAST Gusztáv kiadói tulajdonában levő *Nővilág* című divatlapnak a szerkesztője is, és mint ilyen, éppen folyóiratából meríthette levelezőkönyve gondolatát. Valószínűleg HECKENAST is ösztönözhetette erre, miután keresett és jövedelemező vállalkozásnak bizonyult. A *Hölgyek titkárának* fejezetei ugyanolyan tárgykörű írások, mint amilyeneket az eleinte népszerű divatlapnak, a *Nővilágnak* hasábjain találhatunk a női szépségről, annak ápolásáról, szerelemről, házasságról, férfi és nő viszonyáról.⁷ 1857. március 8-án a *Nővilágban* egy kis hírrel találkozunk: „E lapok szerkesztője *Szépség könyve* című almanachot szándékozik alapítani, melyben válogatott szerelmi költemények között a haza legkitűnőbb szépségű hölgyeinek acélba metszett arcképei fognak megjelenni; ez almanach még ez év végén meg fog jelenni.” (9. sz. 143. l.) A *Nővilág* nagy népszerűsége — nagy kelen-dősége miatt számait újranyomják — hasonló vállalkozásokra ösztönzi a szerkesztőt és a kiadót, a mű azonban nem jött létre, lehet, hogy a beígért acélmetszetek költségétől riadt vissza HECKENAST, mert helyette 1858-ban VAJDA szövegével megjelentetett *Magyar képek albuma* címen, BARABÁS Miklós rajzai után készült acélmetszetekkel egy „képeskönyvet”, melyben egykori *Iris* c. folyóiratának jó néhány képét nyomta újra.⁸ Ugyancsak 1858-ban VAJDA válogatásában megjelent költeményes kötet is: *Nemzeti lant* címen az újabb magyar költők verseiből, a költők arcképeivel,⁹ s ezek a képek is már kaphatók voltak HECKENASTnál a mű kiadása előtt.

A *Hölgyek titkárához* már egészen közel visz bennünket a *Nővilág* 1861. júl. 1-én megjelent cikke: *Keleti virágnyelv* címen, mely bár névtelen, de

⁵ KOMLÓS Aladár: *Vajda János*. Bp. 1954. 338. l.

⁶ BÓKA László: *Vajda János*. Bp. év n. 71. l.

⁷ A *Nővilág* (1857. jan. 1.—1864. szept. 25.) 39. és egyben utolsó számában jeleníti be HECKENAST a lap megszűnését, érdeklődéshiányra hivatkozva.

⁸ Vö. D. SZEMZŐ Piroska: *Vándorló képek illusztrációink történetében*. Magy. Könyvszle. 1959. 367—380. l.

⁹ *Nemzeti lant*. Újabb költőink válogatott versei. Összeállította VAJDA János. 2 köt. Pest, 1858, HECKENAST Gusztáv. X, (2) 244 l. arcképmell., X, (2) 228 l.

minthogy előfordul a *Hölgyek titkárában*, kétségtelenül VAJDA-tól származik. „Az ágyúk a csatatéren döröghetnek, a frázisok parlamentekben pattoghatnak, a cselszövészek hálói a diplomáciai kabinetekben szövethetnek, azért a 'virágnak megtiltani nem lehet, hogy ne nyíljék, ha jó a szép kikelet,' — s ameddig tavasz lesz a természetben, halál az életben, addig szerelem és költészet szünetlenül működnek és díszlenek virágaik... Nem lesz azért hát érdektelen az alábbi virágnyelv közzététele, mely régi dolog ugyan, de olyan régi, mely mindig új marad, — megjegyezvén egyébiránt, hogy e szótár teljesen újdonszerű összeállítás és sem lapban, sem könyvben nálunk még nem jelent meg. Semmi kétség, hogy a virágnyelv keletről származik, s azokból nevezetnek is keletinek” — írja a költő mintegy 330 címszóból álló, alfabetikusan rendezett szótára elé, melynek több virágnévhasználata német forrásra utal, például: boldogság = tárnics-Tauesenguldenkraut, érzelem = érzike-Sinnkraut, igazságosság = szattyó-Huflattich, kevély = czámoly-Aglei stb. ti. VAJDA melléje teszi német megfelelőjét.¹⁰

A *Nővilág* 1861. júl. 15-én már hirdeti a megjelent *Hölgyek titkárá*t Irodalom-rovatában: „Mennyire helyes és gyakorlatilag célszerű felfogással van szerkesztve e közhasznú könyv, legjobban megítélheti a kegyes olvasónó az előszóból” írja VAJDA, és a könyvből vett sorokkal magyarázza létjogosultságát; kizárólag nők számára összeállított levelezőkönyvre már csak azért is nagyobb szükség van, mert a férfiak a felsőbb iskolákban alapos képzést nyernek, a hivatalokban is gyakorolják a fogalmazást. A nőknek szűkebb társadalmi helyzete csekélyebb tudományos képzettséget igényel; ennél fogva a *Hölgyek titkára* útbaigazító tankönyv és mintául szolgál az életben előforduló levelezéshez. Nők számára szerkesztett levelezőkönyv eddig nem jelent meg, és éppen ezt a hiányt akarja a szerkesztő és a kiadó pótolni nehezebb fogalmazású, nem családi és nem bizalmas viszonyokra alkalmazható levélpéldáival és a levélfogalmazás alapszabályaival. Hangsúlyozzák, hogy nem a „bevezetett képesítésűekre” gondoltak.¹¹

Ez a 220 lapos könyv azonban még nem tartalmazta a későbbi *Szerelem szótárának* a sajátosságait, bár ez is már társadalmi — nőtársadalmi — nevelőeszköz, nyelvkönyv, tankönyv és poétai illusztráció a művelődni vágyó hölgyek számára, az institut de beauté titkaival, és a gondolatközlésre alkalmazott szótárformát is innen vehette. A *szerelem szótára* mindemellett még társadalomfilozófiai és családjogi szempontból is foglalkozik a szerelem és a házasság kérdéseivel,¹² „hasznos könyv kíván lenni az élet elhatározó mozzanataiban minő szerelem és házasság viszonyaiból fejlődhet.¹³ 32 lapon értekezik erről népszerűsítő formában; 8 lapot szentel a vele járó szokásoknak és szer-tartásoknak, csupán 52 jut a vallomástevő szerelmi levelezésre.

Mindez, még ha VAJDA tollából származik is, csupán a kuriózum erejével hatna, és az, hogy a nagy költő szerelmi levelezőkönyv szerkesztését vállalta, irodalmi működésében a *Nővilág* szerkesztésének, valamint a *Hölgyek titkárá*-nak összefüggő vonalába tehető, nem utolsósorban létfenntartásával is indokolható. E munkáját azonban két dolog teszi jelentősebbé: először is itt alkal-

¹⁰ *Nővilág*. 1861. 13. sz. 203—205. l.

¹¹ Uo. 14. sz. 220. l.

¹² Az Országos Széchényi Könyvtár régi katalógusában tárgyi címszó alá volt a könyv besorolva: csak javaslatunkra — a V. J. szigla feloldásával — osztották be VAJDA János művei közé.

¹³ Előszó.

mazott versidézeteit saját lírájából merítette, másodszer a házasság és szerelem problémái, bármennyire is elméleti síkon mozognak, szorosan összefüggnek a költő saját életével.

A saját lírának szerepeltetését eddig nem vették észre irodalomtörténe-szeink, KOMLÓS Aladárnak is elkerülte a figyelmét, bár könyvében foglalkoztat *A szerelem szótárával*, és ő is hangsúlyozza a költő életével való kapcsolatát.

A *küirtás* címszóról írja a költő: „a szerelemben, úgy mint egyéb dologban is, legtöbb esetben célhoz vezet. A megátalkodott szerelem elszívleli, ha néhányszor visszautasítják; egyszer azután mégis eljön a pillanat, melyben meghallgattatik. De akkor azután e pillanatot nem szabad elszalasztani, mert:

Elszalasztott óra kéjét
meg nem hozza egy öröklét.”¹⁴

E két sor a *Pesti Napló*ban 1880. június 6-án *Vége van...* címmel megjelent VAJDA-vers középső szakaszában fordul elő variánsan:

„Elszalasztott óra üdvét
Meg nem hozza egy öröklét!”

Az idézett két verssoron kívül valamennyi saját strófáját a *Találkozások. Budapesti életkép* című, 1877-ben megjelent verses művéből kölcsönözte.¹⁵ Ezek sem hagyhatók említés nélkül, mert variáns sorok találhatók bennük. Így az *erdő* címszóban: „hogy miköze van az erdőnek a szerelemhöz, megmagyarázzák a következő versszakok:

Erdő a szerelem hazája,
Ivadja viruló tavasz.
Mint ékes szentegyház imára,
A szerelemre hangol az.
Az ibolyának illatárja
Lelkünket át- meg átjárja.
Dall a madár, cseveg az ér,
Mosoly a fény, eget ígér.

Kizöldült a hervadt reménység,
A bu, a gond elrejtezik;
Föltámad a régholt eszménykép,
És újra él, emlékbén, itt.
Elváltozik, elkoreshul minden,
Mi emberi, mulékony itt lenn;
Csupán az erdő mindig az,
Mi volt: örökké szüz, igaz.

Kinek még nincsen szeretője,
Kit szenvedély már nem vakít;
Ha kimegy a szép zöld erdőre,
Szeret, bár azt sem tudja, kit.
Az ifjú a jövődőt rejtve,
Az agg a multa emlékezve,
Az életunttal felkiált:
Ah, mégis szép ez a világ!”¹⁶

Egybevetve e strófákat *Összes versei* 1955-ben megjelent kiadásával az első strófában:

¹⁴ *A szerelem szótára*. 80. l.

¹⁵ *A szerelem szótárában* idézett strófákat a Szépirodalmi Kiadó által 1955-ben sajtó alá rendezett VAJDA János *Összes versei* c. kötettel vetjük egybe.

¹⁶ *A szerelem szótára*. 48–49. l. *Összes versei. Találkozások. A sétahanversenyben*. 24–26. strófák, 525–526. l.

Ivadja viruló tavasz *helyett* Ivadja a nyíló tavasz;
 Mosoly a fény, eget ígér *helyett* Inceleg a fény, eget ígér.

A második strófában:

És újra él, emlékbén, itt *helyett* És újra él emlékbén itt.
 Csupán az erdő mindig az *helyett* Maga az erdő mindig az.

A harmadik strófában:

Kinek még nincsen szeretője *helyett* Kinek még nincs is szeretője,
 Kit szenvedély már nem vakít *helyett* Kit szenvedély már nem hevít,
 A házasságról című fejezetben ugyancsak a *Találkozásokból* idézi verseit,
 de ezekben nincsenek variáns sorok:

„Érzéki szenvedélynek átka!
 Amily nagy, oly tűnő e láz;
 Mintha kiesap a kémény lángja
 És egészen leég a ház.
 A test, a hajlék porrá égett,
 Földönfutóvá lesz a lélek,
 És koldul egyre és rabol,
 Amint lehet és ott ahol.

Lassan gyullad bár, haj mi más a
 Valódi boldog szerelem.
 Ez házi tűzhelyed parázsa,
 Mely meg-megújul szüntelen.
 És éldegél halkán, lobogva,
 Majd nyájasan, majd meg pattogva,
 De mindig érted és belül,
 Sohasem a házon kívül...’’¹⁷

A *csábítani* címszóban: „Csalni, rászedni valakit hazug ígéretekkel; szerelmet ígérni nőnek és ezzel visszaélni. . . A jó embereken is megesik, hogy sajátságos, ellenséges behatások folytán a szenvedély elragadja őket és bűnbe keverednek, de ezek azután maguk is elvesznek az áldozattal — ezekből válnak a tragédiák hősei:

Nem, nem lehet, — sóhajt magába —
 Megcsalni a természetet.
 Becsületes szívnek, hiába,
 Hálátlan a hazug szerep.
 A könnyel, mit egy könny ébreszt föl
 Egy csalódott leány szeméből:
 Afroditei mosolya,
 Kegye nem ér föl, nem soha!’’¹⁸

Variáns sorai:

A könnyel, mit egy könny ébreszt föl *helyett*

A kinnal, mit egy könny ébreszt föl —

Fentebb már jeleztük, hogy KOMLÓS Aladár is említi *A szerelem szótárát*: „nem egyszerű commerce-munka, mindenképpen nagyobb figyelmet érdemel, mint amilyenben eddig részesült’’ írja róla.¹⁹ Állítja is, hogy VAJDA egyéni-

¹⁷ *A szerelem szótára*. 141. l. *Összes versei. Találkozások. A Dunán*. 35–36. strófák. 555. l.

¹⁸ *A szerelem szótára*. 31–32. l. *Összes versei. Találkozások. A Dunán*. 558. l.

¹⁹ KOMLÓS Aladár: *I. m. Vajda János házassága*. 254–278. l. Vö. a továbbiakban KOMLÓS vonatkozó idézeteit e fejezet szerint.

ségéből, szelleméből, házassága tapasztalataiból sok minden átcsillan rajta. Illusztrálására több címszavát idézi: állhatatosság, hízélgő, szemtelenség. Szerinte a költő itt vonja le házassága tanulságait: a rossz házasságokat legtöbbször a döntés elhírtelenkedése okozza, és ettől igazi szabadulást csupán a halál jelenthet. Indulatos, féktelen, hirtelen ember már akkor mondjon le arról a nőről, aki iránt szerelemre gyulladt, mikor észleli magán az érzést. KOMLÓSNak teljesen igaza van, hogy ezek önjellemző sorok. Irodalmunkban ismert, hogy VAJDA 53 éves korában szinte meglátásakor beleszeretett a 19 esztendőös gyönyörű BARTOS Rózába, és alig három hónapi ismeretség után 1880. június 27-én feleségül vette. 1882. március 5-én pedig már kiteszi az asszonyt lakásából, útiköltséget ad neki és Bécsbe költözteti. 1886. június 7-én hozta meg az esztergomi érseki Főszentszék — polgári házasság még nem lévén — válókeresetére az elválasztó döntést a VAJDA részéről vallott „matrimonium non consummatum” és az alperesnö erkölcselen múltja és jelene indokolásával. A polgári bíróság pedig BARTOS Róza tartásdíjkeresetét, a szentszéki ítéletre hivatkozva, elutasította. VAJDÁNÉTól csupán férje neve viselését nem vonták meg. VAJDÁNÉ egész életében arra törekedett, hogy az ellene felhozott vádat megcáfolja, és haláláig igazságtalan rágalomnak minősítette. Hivatkozott férjének ismeretségük kezdetétől a válásig küldözgetett szerelmi vallomásokkal, megbánásokkal tele leveleire és a válásuk után nem sokkal nála tett, gyakori bécsi látogatásaira. Elromlott házasetüket VAJDA különös, rendellenes természetével, betegsége hajlamos fizikumával, de főként nagy-nagy szegénységükkel magyarázza kiadatlan emlékirataiban, melynek savahihetőségét KOMLÓS erősen kétségbevonja.²⁰ Bár elismeri: „Könnyebb kinyomozni e házasság külső tényeit, mint belátnunk a férj lelkébe. Meg kell vallanunk, hogy ez ma sem teljesen világos előttünk. . . De voltak órák, napok, amikor szerette Rózát. S ha mindennapi dolog is, hogy egy férfi meggyűlöl egy nőt s mégsem tud ellenállni bájainak, annál feltűnőbb, hogy valaki, aki szerelmes a feleségébe, csodálja a szépségét s mégis távortartja magát tőle. Mily gyűlöletes lehetett ez a szép nő, ha Vajda képes volt erre! Egyelőre minél többet tudunk e házasságról, annál rejtélyesebb előttünk. Maga Róza azzal magyarázza házasságuk elromlását, hogy Vajda nem bírta elviselni szegénységüket.”

VAJDA házassága ügyének kinyomozását KOMLÓS nagymértékben előbbre vitte, de ugyanakkor a „férj” vádjainak és feleségével szemben tanúsított magatartásának ellentmondó volta is erősen megnövekedett BARTOS Róza javára. Tényként szólnak erről a hozzá írt szerelmes versek is: a három ROZAMUNDA-vers: *Csillagok*, *Páros dalok*, *Ha szépet látok*. Szerintünk Rózának *Az üstökös* c. gyönyörű költeményhez is valószínűleg több köze van, mint KOMLÓS véli (megj. *Nemzet*. 1882. dec. 24.). KOMLÓS úgy véli, hogy VAJDÁT a társtalanság ragadja meg e csillagban, hogy „forogni körbe nem tud, nem akar”; saját képére rajzolt üstökös ez — mondja, s igazolására idézi:

Imádja más a változékony holdat,
A kacéron keringő csillagot;
Fenséges Niobéja az égboltnak,
Lobogó gyász, én neked hódolok.

Tudvalevő, hogy VAJDA Rózát nevezte — érintkezésük egész folyamán — Niobénak. Nemegetszer még a neki címzett borítékokra is ráírta. Róza, a

²⁰ Az *Emlékiratok* a készülő VAJDA-kritikai kiadásban fognak megjelenni.

gyászosan lobogó, fenséges Niobé e költemény-hódolatot engesztelésül kapta gyötrőjétől.

Minderre azért kellett kitérnünk, hogy meghatározzuk *A szerelem szótárának* jelentőségét VAJDA házassága vonatkozásában, és ennek alapján rámutathassunk a költőt elmarasztaló okokra is.

A *házasság* címszóban VAJDA a következőket mondja: „Az elválást a katolika egyház meg nem engedi, csupán azon egyetlen esetben, ha a házasság felek közt a házasság csak megkötve, de az együttélés után is valósággal végrehajtva nincs (ratum sed non consummatum). Ez esetben a felek esküje és bizonyítékok alapján a házasság érvénytelennek nyilvánítatik a pápa által, miután megelőzőleg a felek már tetteleg elváltak egymástól. Egyéb esetben legfőleg az ágytól és asztaltól való elválást hagyja helyben a kath. egyház. . . Az egy férfi és egy nő közötti házasság látszik legtermészetesebbnek, de hogy ez sem tökéletes, az való, csakhogy másfelől bizonyos az is, hogy tökéleteset, mint bármely más emberi dologban, úgy ebben is létrehozni lehetetlenség. . . A franciák foglalkoznak ennek megreformálásával, de ezt csak akkor sikerül majd létrehozni, ha a modern társadalom is gyökeresen átalakul. Mert a házasság legszorosabb összefüggésben áll az összes politikai társadalmi intézményekkel, nevezetesen a vagyon és rendek, osztályok, az öröklés, a kereset kérdéseinek berendezésével. Ameddig személyes vagyon, vagy éppen örökölhető rang és birtok lesz, addig fennmarad a házasság is. Teljesen mellőzhető csak azáltal lenne, ha valósulhatna a nihilisták, communisták ábrándja, mely munkát és vagyont közössé nyilvánítana, s az egész emberiséget egy közös családban volna képes egyesíteni. . . A házasság merevségén hágitana, ha a nők keresetképességét a társadalom kiszélesítené; mert a házasság szükségessége ebben rejlik: a nő utalva van arra, hogy a férfi alárendeltje, eszköze legyen. A házasság a legnagyobb politikai kérdések egyike, mely a társadalom gyökeres átalakulása nélkül nem reformálható.”

A szerelem szótárának kéziratát VAJDA 1881 végén adhatta át kiadójának; anyagát nyilvánvalóan már a *Nővilág* szerkesztése folyamán gyűjthette; a katolikusok házasságának felbontási oktényezőiről, ha máshonnan nem, HECKENAST Gusztáv kiadásában: SCHÖLLER und F. J. SCHOPF: *Praktisches Handbuch über das in Ehesachen der Katholiken zu beobachtende Verfahren nach dem Ehegesetze vom 8. Oct. 1856*. . . c. műből is értesülhetett, melyet 1861-től hirdetett a *Nővilágban*, valamint ugyancsak HECKENAST kiadásában, F. J. SCHOPF: *Gründlicher Rathgeber in allen vorkommenden Eheangelegenheiten der Katholiken* c. könyvéből (1862.) —, és felhasználta saját esetében is szerzett ismereteit.

A nőkérdést, a nő társadalmi helyzetének problémáit a haladás szellemében szemléli, ezért ítéli a házasságot a legnagyobb politikai kérdések egyikének, ezért szimpatizál merev intézménye megreformálásának gondolatával, a „communisták ábrándjával”. Ebben a korszakban politikai lapjaink, a *Vasárnapi Újság*, a *Fővárosi Lapok*, mondhatnánk valamennyi számottevő orgánumnunk foglalkozik e kérdéssel: a nőemancipációval, a női jogegyenlőséggel, a nők munkajogával. A fővárosban és a vidéken egyre több önálló mű tárgyjalja.²¹

²¹ ILLÉSSY György: *A nők munkaképessége és munkajoga különösen szellemi téren*. Pest, 1871. SZABÓ Richárd: *Nők világa*. Pest 1871. BENEDEK Aladár: *Czecczil levelei*. Pest, 1872. LEWALD Fanny *levelei a nők munkaképesítéséről*. Ford. RÉVAY Sándor. Pest, 1872. SZEMÁK István: *Nőkérdés és nőnevelés*. Kassa, 1874. GELLÉRI Mór: *A nők munkaköre*. Bp. 1879. SOMOGYI Géza: *A nőkérdés hazai viszonyainkra való tekintettel*. Bp. 1879. HORVÁTH József: *Tanulmányok a nőemancipáció köréből*. . . Arad, 1881.

Ez az időszerűség ösztönzi a haladó koreszmék iránt annyira fogékony HECKENASTOT is e szellemtől áthatott újabb és újabb nőorgánumoknak megindítására: 1867-ben BENICZKY Irma szerkesztésében a *Divalvilág*, 1871-ben EGLOFFSTEIN Amália szerkesztésében a *Nők Lapja* indul, de egyik sem maradhat fenn egy évnél tovább. HECKENAST Lipcséből hozta magával, sógora: WIGAND Ottó közvetítésével a leghaladóbb társadalompolitikai műveket s nem lehetetlen, hogy VAJDA tőle kaphatott információkat BEBELnek a nőről és a szocializmusról vallott nézeteiről, minthogy HECKENASTnak szokása volt írógárdáját a legújabb politikai irodalommal és eszmékkel is megismertetni.²² VAJDA szerint a nő keresőképesége sok tekintetben segítene a házaselet nehézségein, és ezzel is alátámasztást nyer VAJDÁNÉ indokolása szegénységükkel.

Szólunk kell még a Házasság c. fejezetében a költő néhány olyan önjellemző soráról, mely ugyancsak BARTOS Róza személyét tisztázza: „... Az életkor különbség: a férfi legfeljebb tíz évvel legyen idősebb a nőnél; ha a nyavalyás, dörmögő öregség egyesül a dévaj, fürgé, meggondolatlan ifjúsággal: az ilyen viszonyból semmi esetre sem származhat boldogság. — A tudatlan, de tanulékony nővel csak eleinte van baj, vesződség. A hígvelejű, merőben ostobával már mérhetetlen, kétségbeesítő a kellemetlenség.”²³ És mindez VAJDÁN is bekövetkezett. Ezek szerint hogyan tudott volna a 34 évvel idősebb, rendkívül művelt, kiváló szellemi képességekkel megáldott költő a 19 éves tanulatlan s a maga nemében együgyű, egyszerű fruskából magához illő élettársat nevelni. A házasság felbomlásának mindez döntő pszichikai oka volt.

Idéznünk kell még *A szerelem szótárából* egy szakító mintalevelet, Félix írja Rózához:

„Kisasszony!

Sem a harag, sem a féltékenység nem íratják velem e levelet, de mindenestre egy mélyen megalázott szív és az ön megfoghatatlan könnyelműsége által megsértett szerelem. Ön azt mondja, hogy engem szeret? Hogy szentségteleníthet meg ön ily szent nevet? Hogy ejtheti ki azt anélkül, hogy pirulna? . . . szíve nem érti meg az enyémet és ön méltatlanul visszaél egy emberrel, ki egész boldogságát helyezte önbe. Hiába tagadja, hogy másnak hódolata kedves ön előtt, nagyon is igaz, hogy esküjét megszegi. Hálátlan! mit tettem, hogy ily bánásmódot érdemeltem. Lakolnom kell, hogy önt annyira szerettem? Azon lesz, hogy magát igazolja; de most már nem leszek többé áldozat; erős vagyok: láttam, hallottam és most már tudom, hogy mihez tartsam magam.

Kétségbeesésem borzasztó lesz, de nem leszek többé áldozatja egy kacérnak, ki egy szerető szívet összezúz. (A levelet itt be lehet fejezni, de ha a szerelmi viszonyt tovább folytatjuk, a következőt lehet hozzáadni:)

Az égre kérem, Róza, nyugtassa meg szívét annak, ki egész életén az öné, egyedül az öné óhajtott lenni.”²⁴

Íme a féltékeny, öregedő VAJDA gyanakvó kitörése az ifjú, kacér feleséggel szemben. A valósághoz mily hű sorok, csak hogy a költőnek már nincsen bátorsága — legfeljebb cinizmusa — a záradék kitételéhez saját életébe, megállt a „szerető szív összezúzásánál”.

²² BEBEL, August Ferdinand: *Die Frau und der Socialismus*. Zürich, 1879. 1895-ben Budapesten megj. magyar fordításág (*A nő és a szocializmus*) számos cikk foglalkozik vele.

²³ *A szerelem szótára*. 148. l.

²⁴ Uo.

VAJDA Szerelmi szótára e kiadói műfaj terén — nemcsak nálunk — külföldi viszonylatban is a legritkább típusok közé tartozik: a „hölgyek titkáranak” ezúttal egyéni élete adta a példákat és mintákat és saját költészete a poétai illusztrációkat. Nem tudni, hogy kortársai észrevették-e, mert ha a *Vasárnapi Újságban* visszhangját keressük, csupán arról értesülünk, hogy a könyv egyik ismert írónk műve, nem nevezik meg, aki az általánosan vonzó tárgykör számára kézikönyvet óhajtott adni, és ezzel a legszelesebb rétegű hölgyközönséget a társalgás hangjának finomságára, ízlésre akarta nevelni. A házasságról szóló fejezetek életbölcselemi és erkölcsi elveket tárnak az olvasók elé, a levélminták a tisztesség határai között mozognak, tehát illemlre oktatnak.²⁵ Valószínűleg nemcsak a könyv és a költő egy életszakaszának sok azonos vonatkozásából ismerték fel az írói körök a szerzőt.

VAJDA az Athenaeumhoz intézett levelében még saját neve alatt kívánja munkáját sajtó alá rendezni, és végül is monogrammá zsugorítja nevét. *A szerelmi szótár* megvalósításának a gondolata VAJDA házassága elején keletkezett, mikor anyagi megalapozására egyszerre nagy tevékenységet fejt ki: pénzt akar keresni. *Összes költeményeinek* sajtó alá rendezésébe kezd (megj. 1881, AIGNER Lajos), megjelenteti ifjú feleségéhez írt, más ihletésből született költeményeit a fővárosi lapokban, *Magyar birodalmi politika* címmel, P-i Z-th A-1 jelzéssel politikai röpiratot ad ki (megj. 1881, AIGNER Lajos), és a *Nővilág* nemcsak *A szerelem szótára* számára szolgál forrásként: kiválogatja belőle ott megjelentetett elbeszéléseit, és kiegészítéssel, HOMONNAI Béla álnéven kiadja azokat is (*Elbeszélések*. Bp. 1881, Franklin). *A szerelem szótár*ában szerzőségének az elleplezésével talán a régen napvilágot látott cikkek újrakamatoztatását akarta homályba burkolni, lehet viszont azért is, hogy ő sem tartotta a nem irodalmi műfajt magához méltónak, vagy miután legszemélyesebb gondolatait és érzéseit vetette papírra, nem akarta magát a nyilvánosság előtt azonosítani azokkal.

A későbbi levelezőkönyv-típusok, mint például, talán a századfordulón, a Franklin Társulat által kiadott MÉHES András-féle *Szívek tolmácsa* már e nemben a legtökéletesebbet akarta nyújtani.²⁶ Mint az előszó írja: „minden más ilyenemű munkát felülmúljon és nélkülözhetővé tegye. . . A könyv végén található emlékkersek pedig a legjelesebb írók műveiből úgy vannak összeválogatva, hogy azokat számtalan esetben pontosan lehet alkalmazni.” 180 verset közöl ötvennél több magyar költőtől (234—274. l.), valamennyi nagy és kis lírikusunk szerelmi költészete képviselve van, természetesen VAJDA is, a németek közül GOETHE és LENAU.

1930 körül SZEGEDY Jánostól *A levélírás művészete* címmel már modern levelező könyv jelenik meg Révainál. Levélmintái „a levélnek, mint írásbeli társalgásnak, a könnyedségre törekvő írott bizalmas, vagy társadalmi, illetőleg hivatalos érintkezésnek” eszközeiként jelennek meg. Ez már a modern forma, a tökéletes titkár, miként a párizsi LAROUSSE-kiadó kínálja: „*Le parfait secrétaire.*”

Századunk első felében még felbukkannak a szerelmi levelezők, társalmi munkának alacsony műveltségű, írni-olvasni alig tudó tagjai: a háztartási alkalmazott nők vallanak ezúton ligetben, bakakorzón szerzett szívük választottjainak. A mai típus az üzleti levelezőkönyv már csak szándékában hasonlít a XIX. század hasonló vállalkozásaihoz.

²⁵ *Vasárnapi Újság*. 1882. szept. 3. 36. sz.

²⁶ MÉHES András: *Szívek tolmácsa*. Szerelmi levelező. Az életben előforduló minden alkalomra. Emlékkersekkel megtoldva. Bp. év n. Franklin

A férfiak régebben is saját fejük és szívük gondolatait vetették papírra, inkább a nők fordultak szerelmi levelezőkhöz, mert miként ILLYÉS Gyula *Szerelmes levelező* c. tanulmányában találóan mondja, a nők tárgyilagosabban ítélik meg érzelmeiket, nem híveik azok papírra vetett boncolgatásának: „Ők a koncepció megtestesítői, sejtik a szabályt, jó írásmű csak az izgatottság elmúltával származhatik, az ihletnek is csak a végén látja hasznát az ember; feldúltan nem lehet írni. Az okos azért egyáltalán nem ír, vagy legfeljebb csak válaszol. . . Ők kezdettől fogva sejtették, amire az emberiség a múlt század közepe táján jött rá, hogy a levél, kiváltkép a szerelmes levél nem irodalmi műfaj, annál kevésbé sikerül, mentül inkább annak készül.” Semmi sem jellemzi jobban a „hölgyek titkárai” által sugallt leveleket, mint ILLYÉS e sorai: „Minél áradzóbb egy szerelmes levél, annál könnyebb elküldeni bárkinek. Annál személytelenebb.”²⁷ Éppen ezért nem irodalmi, hanem kiadói, mégpedig a XIX. században igen jövedelmező kiadói műfaj volt a szerelmi levelező.

Végül ami az irodalom- és kiadástörténetet illeti: *A szerelem szótárának* útját nyomozva tagadhatatlanul fontos adatokra bukkantunk mindkettő számára. Éppen ezért szeretnénk az irodalomtörténészeket ezúton is a kiadástörténetnek maguk számára is kamatoztatható hasznára figyelmessé tenni.

PIROŠKA D. SZEMZŐ: VERLAGSGESCHICHTE UND LITERATURGESCHICHTE

Verfasserin stellt an Hand von Belegen dar, wie die Geschichte des Buchverlags für andere Geschichtszweige, namentlich für die Literaturgeschichte nutzbar gemacht werden kann.

Zur Unterlage dient im Aufsatz eine an sich nicht sehr bedeutende Buchgattung nämlich das Korrespondenzbuch.

Einer der größten ungarischen Lyriker des 19. Jahrhunderts, János VAJDA, war der Verfasser eines Korrespondenzbuches mit dem Titel: *Wörterbuch und Führer der Liebe (A szerelem szótára és kalauza)*. Pest, 1882, Athenaeum-Verlag). Die genaue Untersuchung des Werks und der Umstände unter denen es entstand, ergibt eine Reihe unbekannter Daten zur Biographie und zur literarischen Schöpfung des Dichters, Daten die bisher garnicht oder doch nur zum Teil von der ungarischen Literaturgeschichte beachtet wurden. Der Dichter gibt als Beispiele zur Abfassung von Liebesbriefen und zur Aufklärung in Liebes- und Ehefragen eigene Werke und Erfahrungen aus seinem eigenen Leben an.

Der Zusammenhang zwischen den scheinbar beziehungslosen Angaben und Beispielen im Korrespondenzbuche mit dem Lebenslauf des Dichters erhellt manche Fragen der VAJDA-Biographie.

²⁷ ILLYÉS Gyula: *Ingyen lakoma*. Bp. 1964. *Szerelmes levelező*. 326—333. 1.